

TEXT: Linnea Lundgren är doktorand på Centrum för civilsamhällesforskning på Ersta Sköndal Bräcke Högskola.

Lars Trägårdh är historiker och professor vid Centrum för civilsamhällesforskning på Ersta Sköndal Bräcke Högskola.

DEL3

Det religiösa civilsamhället – en resurs eller ett hot?

Vilken roll spelar trossamfunden i det svenska samhällsbygget – är de medspelare eller motståndare? Tittar vi på den politiska diskussionen under 2000-talet är det inte lätt att förstå hur vi ska placera de religiösa aktörerna. Vi gav civilsamhällsforskarna Linnea Lundgren och Lars Trägårdh utrymme att diskutera saken utifrån sitt perspektiv.

I dagens Sverige har religionsfrihet, mångfald, pluralism och tolerans kommit att bli moraliskt laddade kodord – kanske kan man säga honnörsord. De ingår i de allehanda så kallade värdegrundsdokument som myndigheter, kommuner och privata organisationer under senare år har anammat. Detta illustreras exempelvis tydligt i grundlagens portalparagraf:

Det allmänna ska verka för att alla människor ska kunna uppnå delaktighet och jämlikhet i samhället och för att barns rätt tas till vara. Det allmänna ska motverka diskriminering av människor på grund av kön, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung, språklig eller religiös tillhörighet, funktionshinder, sexuell läggning, ålder eller andra omständigheter som gäller den enskilde som person. Samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas.

Givet att Sverige historiskt dominerats av en statskyrka och en väldigt sträng hållning gällande religionspolitik kan denna officiella hållning till religion i allmänhet och religionsfrihet i synnerhet möjligen förvåna. Under den moderna eran – från 1950 och framåt – har Sverige dessutom ofta beskrivits som ett av världens mest sekulariserade samhällen.

Skrapar man på ytan upptäcker man emellertid snart paradoxer och motsättningar. Det fria, pluralistiska religiösa civilsamhället är en källa för såväl hoppfullhet som ångest. Det senare gäller speciellt när religiös mångfald övergår från att vara en abstrakt, principiell fråga till att bli ett konkret, socialt faktum. Det är denna spänning mellan abstrakt och konkret tolerans, som vi vill fundera kring i denna text.

Från enhet till pluralism

Men låt oss först beakta hur verkligheten ser ut. I rapporten Sveriges religiösa landskap – samhörighet, tillhörighet och mångfald under 2000-talet tecknar sociologen Erika Willander en aktuell karta över det religiösa landskapet i Sverige. Willander beskriver hur kartan är långt ifrån entydig och kännetecknas av både kontinuitet och förändring. Detta görs genom att hänvisa till enkätdata insamlat av SOM-institutet, men också SST:s egen statistik, som tillsammans målar en bild av Sveriges religiösa landskap.

Sammantaget kan man peka på ett antal delvis motstridiga trender. Medlemskapet i Svenska kyrkan och många äldre frikyrkor går ner, medan vi ser en ökning i trossamfund där stora delar av medlemskaran har migrationsbakgrund. Vi kan alltså konstatera att verkligheten

har förändrats och en ny faktisk religiös mångfald har kommit till. Men även det ideologiska landskapet i Sverige har förändrats. Vi har rört oss från föreställningar om ett svenskt folkhem och en enhetlig nationell kultur mot ett bejakande av ett mer internationellt Sverige, där ideal som mänskliga rättigheter, minoritetsrättigheter och mångkultur har blivit centrala. Så har mångfald – såväl etnisk som kulturell och religiös – kommit att bli både ett socialt faktum och ett normativt ideal.

En dragkamp har uppstått

Samtidigt som tanken om Sverige som ett mångkulturellt och mångreligiöst samhälle har vunnit mark och hittat in i det politiska språket så har en konflikt uppstått om vad detta innebär i praktiken. Vi ser en dragkamp mellan olika viljor vad gäller Sveriges religiösa landskap och vilken roll dess aktörer ska ta. Å ena sidan ses det religiösa civilsamhället som en potentiell resurs för demokrati, mångfald och integration. Å andra sidan ses det som ett hot mot demokrati, social sammanhållning och samhällets säkerhet och trygghet. Denna paradoxala syn på det religiösa civilsamhället blir tydlig i den svenska politiken under 2000-talet. I de senaste årens budgetpropositioner går det att se en tydlig trend där trossamfunden efterfrågas som aktörer i civilsamhället. De anses inte enbart ha en potentiell roll i att nå ut till grupper som staten har svårt att nå, utan kan också verka mot extremism och hjälpa till att integrera nyanlända, för att nämna några exempel. Under Coronapandemin har trossamfunden också lyfts fram som en viktig resurs. I dessa sammanhang lyfts religionsfrihet fram som en central utgångspunkt.

Samtidigt finns det tydliga tecken på att staten anser att vissa roller som religiösa aktörer tar i civilsamhället är långt ifrån önskvärda. De senaste årens statliga utredningar om konfessionella friskolor, med tydligt ifrågasättande utgångspunkter, samt diskussioner kring statens stöd till trossamfund vittnar om denna växande oro.

Är denna dragkamp ny?

För att skapa ett historiskt djup i vår förståelse av dagens debatt, studerar en av oss (Linnea Lundgren) i ett pågående avhandlingsarbete statens syn och reglering av minoritetssamfunden 1951–2018. Vilka värden och principer har varit vägledande för religionspolitiken under denna tidsperiod? Är denna dragkamp mellan risk och resurs ny? Har den förändrats? Resultaten tyder på att växlingen mellan kontinuitet och förändring som Willander belyser i sin rapport också går att se i det politiska samtalet. Staten tycks över tid och i skiftande sammanhang pendla mellan att å ena sidan se samfunden som en risk och å andra sidan som en resurs. Vilka roller staten förespråkar att samfunden ska ta varierar och utgångspunkten kring vad som skapar social sammanhållning likaså.

Utgångspunkten har förflyttats från betoning på kristen värdegemenskap, under 1900-talets mitt, till fokus på gemensamma grundläggande värderingar i slutet av tidsperioden. Även om det finns en förändrad syn på den sociala sammanhållningen, som inte längre kräver att alla ansluter sig till samma religion, det vill säga kristendomen, innebär inte detta en diametral förändring. I dagens religionspolitik verkar allt fler kräva vad flera internationella forskare kallat för ”politisk korrekt religion” av samfunden som ett medel för att nå social sammanhållning. Kravet kanske även ställs för att ett samfund ska erkännas som en aktiv och offentligt erkänd aktör i civilsamhället som även kan åtnjuta ett statligt finansiellt stöd.

Ett amerikanskt arv

Frågan är då hur vi kan förstå den här paradoxala och något förvirrande synen på det religiösa civilsamhället? Låt oss börja med att notera att mycket av den samtida synen på religionsfrihet och det religiösa civilsamhället som en grundbult i en modern, liberal demokrati, kan spåras till USA och amerikansk politisk kultur. Och det är just i överföringen från USA till Sverige som oklarheter dyker upp. I USA är den religiösa pluralismen central och i sin tur kopplad till en statskritisk diskurs där betoningen ligger på negativa friheter – att skydda samfund från statliga intrång – medan vi i Sverige bejakar staten och dess skyldighet att tillförsäkra medborgarna positiva fri- och rättigheter.

Jämför vi USA och Sverige har vi sålunda att göra med två fundamentalt annorlunda samhällskontrakt och politiska kulturer. USA byggdes av människor som flydde förföljelse på religiösa och politiska grunder. Av detta skäl skapade man en författning som garanterade religionsfrihet och en strikt separation mellan stat och kyrka, inom ramen för en konstitution som allmänt byggde på tanken om att begränsa statens makt över familj och olika kommunitära gemenskaper i samhället – i synnerhet de religiösa samfunden. I Sverige har vi haft en statskyrka som varade fram till millennieskiftet. Religionsfrihet förblir än idag mer av ett abstrakt begrepp än en daglig praktik som genomsyrar samhället ner till samfunds- och familjenivå.

En annan syn på relationen mellan stat, familj och individ

Detta har till del att göra med att Sverige är mer sekulariserat än USA – i USA uppfattas ateister som underliga avvikare. Men framför allt har vi en helt annan syn på relationen mellan stat, familj och individ. Samhällskontraktet i Sverige bygger på en allians mellan stat och individ, vad en av oss (Lars Trägårdh) har benämnt ”statsindividualism”. Denna tankefigur genomsyrar familjelagstiftning, socialpolitik, skattelagstiftning och pensionssystem. Det är en samhällsmodell som har befrämjat en befrielse av historiskt sett relativt maktlösa individer – barn, gamla, kvinnor, funktionshindrade – från de ojämlika beroende- och maktrelationer som kännetecknade den traditionella familjen och många institutioner i civilsamhället – inklusive religiösa samfund.

Detta har i hög grad gällt kvinnor och inte minst barn. Det var därför, menade ledande socialdemokrater men även socialliberaler, statens ansvar att träda in som barnens beskyddare. Staten skulle kompensera för inkompetenta eller farliga föräldrar och ge alla barn samma förutsättningar och möjligheter. Barnens rättigheter gick före föräldrarnas; den ursprungliga statsindividualismen var baserad på alliansen mellan staten och barnen. Med tiden kommer denna idé även att omfatta idéer om jämställdhet, sexualitet, funktionshinder och mer därtill.

Jämställdhet – mer än ett politiskt mål

Med tiden har detta lett till att jämställdhet och barns rättigheter har kommit att bli något mer än åsikter och mål som man kan tycka olika om. I stället har de blivit idéer som utgör grundbultar i en föreställning om ”svenskhet”; idéer som har kommit att utgöra basen för de grundläggande värderingar där förhandlingarna upphör och tanken om mångkultur och tolerans når sin gräns. I USA, å andra sidan, är det föräldrars rättigheter och det religiösa civilsamhällets oberoende som är trumfkorten; barns rättigheter är relativt underordnade som ett tungt argument. Inte för inte har USA tillsammans med Somalia varit de två länder som inte skrivit under Barnrättskonventionen.

Och detta gäller en rad religiösa praktiker – manlig omskärelse, religiösa friskolor, hemskolning på religiös grund – som ger uttryck för familjens, föräldrarnas och samfundens

företräde i USA. Ta till exempel hemskolning på religiös grund. Detta är i praktiken förbjudet i Sverige, medan det i USA är en konstitutionell rättighet.

Olika förutsättningar för religiös mångfald

Vi menar att dessa grundläggande skillnader i samhällskontrakt skapar de olika förutsättningarna för den religiösa mångfalden i USA kontra Sverige. Samtidigt är det så att vi i Sverige i mångt och mycket har anammat en amerikansk diskurs. Teoretiskt är vi nästan "amerikaner". Vi har importerat en ny kommunitär betoning på etniska minoriteters och religiösa samfundss kollektiva rättigheter. I Sverige ingår sålunda "tolerans" i mångkulturens tecken i vår lite ytliga och schablonmässiga "värdegrund", tillsammans med ord som pluralism, multikulturalism och mänskliga rättigheter.

Men skrapar man på ytan och når ner till konkreta praktiker visar det sig snabbt att det visst finns en hård kärna där det tar stopp. Inom ramen för den svenska statsindividualismens primat är barnens, kvinnornas och de sexuella minoriteternas individuella rättigheter viktigare än konkurrerande föreställningar om grupprättigheter, där föräldrar, familj, etnisk "community" och religiösa samfund står över såväl statens som individens anspråk på autonomi och frihet från just dessa subnationella gemenskaper.

Det är just i gapet mellan abstrakt och konkret tolerans som vi i Sverige måste finna fram till kompromisser där maximal religionsfrihet kan bejakas samtidigt som individens rätt till frihet från religion respekteras. I praktiken sker mycket av denna stökiga förhandling i mötet mellan det religiösa civilsamhället och staten – inte minst vad gäller frågan om det statliga stödet till trossamfunden.